

w Gdańsku gminy żydowskie. Analiza działania aktorów, czyli pokazanie społecznych uwarunkowań funkcjonowania Żydów w Gdańsku, oczywiście jest potrzebna, ale wydaje się, że zbyt wielkie znaczenie autor przypisuje na przykład zmianom miejsca mieszkania Żydów, upatrując w tym znamion akulturacji i aspiracji społecznych. Granice integracji w XIX w. nie były już wyznaczane przez możliwość zamieszkania na takim czy innym terenie, ale przez „możliwość bywania”, co świetnie pokazał Till van Rahden na przykładzie Wrocławia w II połowie XIX w.

Nakreślona przez Michała Szulca sytuacja Żydów w Gdańsku jest nie tylko ukazana w sposób sugestywny, ale przede wszystkim wsparta została ciekawymi przykładami wyciągniętymi z akt urzędowych. Na tym tle nieco mniej imponująco wyglądają informacje pozyskane z wszelkiego rodzaju ego-dokumentów, co jednak dla tematyki żydowskiej, a tym bardziej dla I połowy XIX w., jest rzeczą naturalną. Generalnie jednak nie ulega wątpliwości, że czytelnik otrzymał jedną z najciekawszych – obok pracy wspomnianego Tilla van Rahdena – analiz procesu emancypacyjnego w Niemczech w XIX w. wraz z jego wszystkimi uwarunkowaniami, ograniczeniami i konfliktami, których ignorowanie – jak się okazuje – znacznie przyczyniło się do sukcesu nowoczesnego antysemityzmu z jego tragicznymi skutkami w XX w.

Leszek Ziątkowski

Instytut Historyczny Uniwersytetu Wrocławskiego

Ellie R. Schainker, *Confessions of the Shtetl: Converts from Judaism in Imperial Russia 1817–1906*, Stanford University Press, Stanford 2017, ss. 339.

Problem konwersji Żydów na chrześcijaństwo budzi w ostatnich latach coraz większe zainteresowanie. Jeśli wziąć pod uwagę zasięg, jak i częstość tego zjawiska, to mogłoby się wydać, że dla badania ogólnej historii Żydów jest to temat marginalny. Skąd zatem wzrastająca popularność studiów dotyczących tego żydowskiego i chrześcijańskiego pogranicza oraz stosunków między tymi dwoma światami? Jedną z przyczyn, jak sądzę, jest sposób, w jaki poznanie tych peryferii pomaga zrozumieć i zdefiniować centrum żydowskiej historii, religii i tożsamości.

Świetnie pokazuje to książka Ellie Schainker poświęcona konwertytom z judaizmu na chrześcijaństwo w długim XIX wieku (1817–1906) w Rosji,

w szczególności w strefie osiedlenia – w świecie tytułowego sztetla. Wywód autorki jest dobrze udokumentowany i oparty na szerokiej kwerendzie źródłowej, która uwzględnia archiwalia, prasę z epoki – zarówno żydowską, jak i nieżydowską, dokumenty osobiste, literaturę piękną, teksty etnograficzne. Praca jest ważna i nowatorska z kilku powodów. Najważniejszym jest chyba sposób, w jaki autorka pisze o konwertytach i samym zjawisku konwersji. W badaniach nad wywołującym skrajne oceny tematem jej propozycja wieloperspektywicznego oglądu, wyważona w sądach i przekraczająca utarte schematy myślenia, wydaje się szczególnie warta podkreślenia. A choć głównym tematem książki są konwertyci, to Schainker używa ich historii do snucia znacznie szerszej opowieści – m.in. o tolerancji religijnej i opresji w Cesarstwie Rosyjskim, o problemie wyboru wyznania i wieloaspektowej polityce carskiej w tym zakresie, o kontroli państwowej sprawowanej nad kwestiami wyznaniowymi, o wadze religii dla tożsamości narodowej zarówno Żydów, jak i Rosjan.

Ellie Schainker zastanawia się, jak dynamika konwersji zmienia nasze rozumienie badanych przez nią społeczności żydowskich (s. 3). Studia nad konwersją rzucają według autorki nowe światło na wiele aspektów doświadczenia żydowskiego w Rosji, na przykład na „duże zróżnicowanie religijne i etniczne sztetla [...], płynność i przepuszczalność granic pomiędzy światem żydowskim i nieżydowskim oraz relację między grupami etniczno-religijnymi a państwem, które tolerowało religijną różnorodność, a nawet jej patronowało” (s. 3). Głównymi tematami jej analizy są trzy problemy: 1) stanowisko rządu rosyjskiego wobec zróżnicowania religijnego i tolerancji w państwie, głównie w stosunku do Żydów; 2) codzienne życie konwertytów na chrześcijaństwo z uwzględnieniem religijnych, społecznych, ekonomicznych i geograficznych powiązań między nimi, innymi chrześcijanami oraz Żydami w Cesarstwie Rosyjskim; 3) wyzwania związane z konstruowaniem, przekraczaniem oraz utrzymywaniem granic etniczno-wyznaniowych (s. 3–4). Omówienie tych problemów koresponduje z podziałem książki na trzy odpowiednie części, z których każda dzieli się dodatkowo na dwa rozdziały.

W pierwszym z sześciu rozdziałów autorka wprowadza czytelnika w polityczne, religijne i społecznie uwarunkowania praktykowania religii, w tym jej zmiany, w Cesarstwie Rosyjskim. Rysowany w książce obraz jest dynamiczny, zmieniający się wraz z polityką kolejnych carów. Według autorki „napięcie pomiędzy tolerancją a polityczną centralizacją leży u podstaw historii konwersji żydowskich w carskiej Rosji, w której państwowe misje

czy programy zachęcające [*incentive programs*] współistniały z państwowym poparciem dla żydowskiej autonomii wyznaniowej” (s. 27). Do rządowych działań w bardziej lub mniej bezpośredni sposób „motywujących” do konwersji należały stworzony w 1817 r. przez Aleksandra I projekt Towarzystwa Chrześcijan Izraelskich, mający na celu osadzenie konwertytów w specjalnych koloniach, oraz wprowadzony w 1827 r. przez Mikołaja I obowiązkowy pobór do wojska, który w przypadku nieletnich Żydów wiązał się z ich szkoleniem w oddziałach kantonistów. W przeciwieństwie do niemającego praktycznie żadnego oddźwięku pomysłu Aleksandra I „nawracanie” Żydów przez służbę wojskową stało się najważniejszą i najbardziej udaną (jeśli chodzi o liczby) państwową misją chrystianizacji Żydów w carskiej Rosji. W tym rozdziale widzimy ponadto, jak wspomniane napięcie umożliwiło rodzinom osób dążących do konwersji oraz przywódcom społeczności żydowskich wykorzystanie tolerancji jako narzędzia do oddolnego regulowania konwersji z judaizmu, a nawet do zapobiegania im (s. 27). Schainker pokazuje też, że ostracyczna polityka państwa wobec konwertytów, niesprzyjająca ich integracji ze społecznościami chrześcijan, których wyznanie przyjmowali, doprowadziła w rezultacie do wykształcenia się nowego typu tożsamości „imperialnych hybryd”, rzucających wyzwanie tradycyjnym zasadom określania przynależności (s. 29). W ujęciu autorki chrzest nie oznaczał zerwania ani z własną żydowskością, ani z rodzimą społecznością, lecz był raczej „początkiem skomplikowanego eksperymentu z nowymi formami tożsamości i przynależności” (s. 5).

Rozdział drugi poświęcony jest innym czynnikom sprzyjającym lub mającym sprzyjać konwersjom Żydów w carskiej Rosji. Mowa tu o misyjnym wymiarze filantropii (interesujący *casus* Bractwa św. Władimira) i inicjatywach misyjnych pochodzących zarówno ze strony organizacji zagranicznych, jak i lokalnych osób świeckich, które różnymi sposobami starały się wspierać konwersje. Co charakterystyczne, nierzadko z takimi inicjatywami występowali sami konwertyci, którzy w misjach do swoich dawnych współbraci szukali sposobu zatrudnienia. Jedną z ważniejszych strategii dotarcia z chrześcijańskim przesłaniem do wyznawców judaizmu było tworzenie i rozpowszechnianie literatury misyjnej. Do korpusu tego piśmiennictwa można też zaliczyć dotyczące Żydów teksty etnograficzne pisane przez konwertytów, które za Yaacovem Deutschem (*Judaism in Christian Eyes: Ethnographic Descriptions of Jews and Judaism in Early Modern Europe*, Oxford–New York 2012) stosowniej byłoby określić jako „etnografie polemiczne”. Wszystkie te inicjatywy, jak pokazuje Schainker,

były oddolną odpowiedzią różnych świeckich i religijnych grup oraz jednostek na brak zdecydowanej polityki Kościoła prawosławnego w Rosji wobec kwestii konwersji Żydów.

Mikrośrodowisko tytułowego sztetla jako przestrzeni nie tylko ekonomicznych, ale też społecznych i religijnych interakcji żydowsko-chrześcijańskich jest tematem rozdziału trzeciego. Szczególna uwaga poświęcona jest gospodzie, analizowanej w kontekście jej znaczenia dla kontaktów międzyreligijnych oraz dla modelu konwersji małomiasteczkowej. Jednym z ciekawszych wątków tej części książki jest kwestia genderowego zróżnicowania konwertytów, które Schainker bada zarówno na podstawie materiałów archiwalnych, jak i literatury pięknej. Jest to wątek o tyle istotny, że wśród szacunkowych 84,4 tys. konwersji z judaizmu dokonanych w XIX-wiecznej Rosji w II połowie tego wieku liczbowo chrzty Żydówek zaczęły wyraźnie przeważać nad chrztami Żydów (s. 3). Autorka poddaje tu krytycznej analizie kilka stereotypów dotyczących konwersji żydowskich, z których część wciąż do niedawna można było napotkać w literaturze naukowej poświęconej temu zjawisku.

Konwersja zawsze się wiązała z przekraczaniem ważnych dla danej społeczności granic określających jej tożsamość. Nic dziwnego więc, że zjawisko to napawało lękiem, a niekiedy prowadziło także do retorycznej czy wręcz fizycznej przemocy. Ten temat podjęty jest w rozdziale czwartym, w którym Schainker bada historie trudności i przemocy, jakich ze strony Żydów doświadczali nie tylko konwertyci, ale też inni Żydzi, których bliscy – dobrowolnie lub pod przymusem – zostali ochrzczeni. Pokazuje, w jaki sposób społeczności żydowskie próbowały się bronić przed konwersjami. Zwraca uwagę na rolę rodziny i gminy w kontrolowaniu, utrudnianiu, a nawet zapobieganiu apostazji (na przykład przez manipulowanie dokumentacją dotyczącą kandydata do chrztu, składanie niezgodnych z prawdą opinii o nim czy wręcz oskarżenia o popełnienie przestępstwa). Również i tu wyraźnie obecny jest wątek gender, wiążący się z jednej strony z podatnością kobiety na przemoc (np. w sytuacji konwertytki prześladowanej przez rodzinę czy też żydowskiej matki, która traci dzieci po tym, jak zostają ochrzczone), a z drugiej strony ukazujący kobietę nie jako bierną ofiarę, lecz osobę aktywnie działającą na rzecz poprawy swojej sytuacji przez konwersję, rzucającą wyzwanie patriarchalnym strukturom społeczności żydowskiej. Interesujące jest analizowane w tym rozdziale zjawisko stygmatyzowania Żydów (w kontekście ich reakcji na konwersje) nie tylko jako religijnych, ale też społecznych fanatyków – zjawisko to występuje

w prasie rosyjskiej w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XIX w. i prowadzi do ożywienia oskarżeń o mordy rytualne.

Rozdział piąty traktuje o konwertytach usiłujących powrócić do judaizmu, co aż do rewolucji 1905 r. było przestępstwem karanym zesłaniem i ciężkimi robotami. Badając coraz częstsze od połowy XIX w. przypadki rosyjskich „maranów”, Schainker zwraca uwagę na ich złożone i płynne tożsamości, które wymykały się sztywnym kategoriom carskiej polityki wyznaniowej. Apostazje z chrześcijaństwa miały szczególną wagę w przypadku „nawracanych” przymusowo kantonistów, którzy w latach 1855–1860 zorganizowali serię religijnych buntów. Jak pokazuje autorka, w XIX-wiecznej Rosji „religia nie była jedynie kwestią duchowego czy społecznego zaangażowania; była organizacyjną koniecznością, od której zależał osobisty status prawny” (s. 166). Badaczka odnotowuje też dyskryminacyjne zmiany dokonujące się pod koniec omawianego okresu w stosunku do konwertytów, związane z nowym pojmowaniem religii jako wyznacznika tożsamości etnicznej/narodowej.

Ostatni rozdział, szósty, poświęcony jest żydowsko-chrześcijańskim sektom w południowej Rosji. Szczególną uwagę autorki skupili przywódcy trzech takich grup: Jacob Prilukerow, Jacob Gordinow oraz Joseph Rabinovich (pisownia nazwisk za Schainker). Podczas gdy jedni upatrywali w tych sektach łącznika o misyjnym potencjale między judaizmem a prawosławiem, drudzy obawiali się ich jako zagrożenia dla ortodoksji obu religii i czynnika rozmazującego jasno wytyczone granice religijne. Z tego względu również państwo, które początkowo popierało je jako postępowe sekty żydowskie, zaczęło się w końcu dopatrywać w nich czynnika destabilizującego sprawowanie kontroli państwowej nad przynależnością wyznaniową mieszkańców, implikującą wiele społecznych i ekonomicznych konsekwencji.

Zamykający książkę epilog prowadzi snutą przez Schainker opowieść w XX w., czyli poza wyznaczone w pracy ramy chronologiczne. Jednak temu historycznemu postscriptum brakuje analitycznego rozmachu i głębokości interpretacji, jakie cechują zasadniczą rozprawę – być może właśnie ze względu na charakter posłowania, który zmusza do skrótowości i uogólnień.

Z zarzutów, które można postawić monografii, najpoważniejszym wydaje się brak precyzyjnego odniesienia się do problemu Królestwa Polskiego w przyjętych przez autorkę ramach geograficznych. Wątki z Królestwa, prezentowane w książce o carskiej Rosji, wymagałyby komentarza dotyczącego odrębności kontekstu, z którego pochodzą. Inną problematyczną dla

mnie kwestią jest zasadność (i w ogóle możliwość) określenia rzeczywistych motywacji konwertytów, które skłoniły ich do przyjęcia chrześcijaństwa, a które w różnych momentach książki autorka próbuje zrekonstruować.

Wskazane w tej recenzji problemy (czy inne potknięcia, niewymienione tu z braku miejsca) nie umniejszają jednak wagi i wartości książki. Jest to praca pod wieloma względami innowacyjna. Weryfikuje wiele utartych schematów obecnych w myśleniu o konwersji w carskiej Rosji i wyznacza nowe trendy w badaniach, a co ważniejsze – pokazuje, jak marginalne (a niekiedy nawet marginalizowane) zjawisko może być ważne dla zrozumienia głównego nurtu historii żydowskiej.

Agnieszka Jagodzińska
Uniwersytet Wrocławski

Shoshana Ronen, *A Prophet of Consolation on the Threshold of Destruction: Yehoshua Ozjasz Thon, an Intellectual Portrait*, Dom Wydawniczy Elipsa, Warsaw 2015, ss. 277.

Sylwetka Ozjasza Thona (1870–1936), syjonisty, rabina, kaznodziei, polityka, uczonego, a mówiąc ogólniej – jednego z najważniejszych intelektualnych liderów Żydów polskich w okresie międzywojennym, do niedawna była znana głównie z pojedynczych artykułów oraz krótkich opracowań biograficznych pióra Jeremiasza Frenkla, Hirsza Pfeffera i Nelli Rost-Hollander, z których część powstała jeszcze w okresie międzywojennym. Sytuacja zaczęła się zmieniać parę lat temu wraz z kilkoma inicjatywami, które miały na celu przypomnienie postaci Thona i dokładniejsze zbadanie jego biografii. Do takich inicjatyw należało ponowne wydanie w 2010 r. przez Michała Galasa tomu kazań Thona z lat 1895–1906 (wyd. Austeria, Kraków; pierwsze wydanie kazań było w 1938 r.), a także zorganizowanie w 2012 r. przez Michała Galasa i Shoshanę Ronen międzynarodowej konferencji „Jehoshua Ozjasz Thon – His Life, Thought and Activities”. Pokłosiem tej konferencji jest wydany w 2015 r. tom *A Romantic Polish-Jew: Rabbi Ozjasz Thon from Various Perspectives* (red. Michał Galas, Shoshana Ronen). Opublikowane na jego łamach artykuły przybliżają poszczególne wątki biografii Thona, obszary jego działalności, poszukiwań intelektualnych oraz ich konteksty.

Recenzowana tu publikacja pióra Shoshany Ronen pt. *A Prophet of Consolation on the Threshold of Destruction: Yehoshua Ozjasz Thon, an*